

Almási Tibor

**A római feliratoktól a humanista
szépírásig**

A latin írás antik típusai

Készült az EFOP 3.4.3 pályázat támogatásával

SZEGED, 2020

A RÓMAI FELIRATOKTÓL A HUMANISTA SZÉPÍRÁSIG

A LATIN ÍRÁS ANTIK ÉS KÖZÉPKORI TÍPUSAI

Tartalomjegyzék

1. Speciális paleográfia

1.1. Latin paleográfia

1.2. Az latin írás legkorábbi emlékei

2. Az antik latin írás típusai

2.1. A *capitalis* írás és változatai

2.2. Az *uncialis* írás

2.3. A *semiuncialis* írás

2.4. A *cursiva Romana*

Miről szól ez a lecke?

Ebből a leckéből megismerheti a latin nyelvű írás fejlődésének legfontosabb állomásait az ókor és a középkor évszázadaiban.

Tanulási tipp

Az egyes fejezeteket lassan olvassa át, a bennük szereplő idegen szavakat ejtse ki többször hangosan is! A paleográfia egyes időszakai kapcsán elevenítse fel az adott korszakra vonatkozó történelmi ismereteit!

Ismeretei ellenőrzéséhez oldja meg a Tudásmérők feladatait!

A lecke elolvasásához szükséges idő kb. 25 perc, a feldolgozásához szükséges idő kb. 30 perc.

1.1. Latin paleográfia

A latin paleográfia szűken vett felfogásában is **több mint kétezer éves időszak latin betűs és eredendően latin nyelvű írásának tanulmányozását fogja át.** Szűken vett felfogás alatt annyit értünk, hogy **bizonyos definitív paleográfiai álláspontok a latin paleográfia illetékességének felső küszöbét a könyvnyomtatás XV. század közepén történt megjelenésében tűzik ki,** és határt vonnak az íráshasználat tisztán kéziratos, majd az azt követő vegyes – kézzel írt és nyomtatott írástermékekkel egyaránt élő, illetve azokkal együtt élő – korszakai közé. **Nyilvánvaló, hogy egy kiterjesztő és megengedő felfogás** abból kiindulva, hogy a XV. század közepe után is jócskán akad(hat)nak a kézírás gyakorlatának értékes és hasznosítható tapasztalatokat nyújtó tanulmányai, **nem háríthatja el XV. századot követő időszak paleográfiai természetű vizsgálatát sem, és túlterjeszkedik a latin paleográfia illetékességének szűkkeblű módon a Kr. előtti VI. századtól a Kr. utáni XVI. századig behatárolt időszakán.** E rendkívül hosszú történeti periódus belső tagolásában kézenfekvően adódik az ókori latin íráshasználat elkülönítése a középkortól. Az antik Rómának a létrejöttétől elbukásáig tartó korszakában a latin írás használói számára az írott nyelv jobbára egyet jelentett a beszélt nyelvvel is, az írás gyakorlata pedig a fennálló mindenkori római állam és civilizáció többé-kevésbé egységes keretei között működött. Ilyen értelemben indokolt a latin írás antik korszakát a középkortól elhatárolva megközelíteni. A középkori latin írás esetében ugyanis az lesz általánossá, hogy a latin egyfajta közvetítő, második nyelvvé válik az anyanyelvek sokfélesége mellett, és az igazgatási/kulturális egység keretei is nagyrészt semmivé váltak a Kr. utáni V–VI. század során.

A speciális paleográfia egy-egy írás belső jellegzetességeinek megfigyelését, karakterisztikus vonásainak meghatározását, fejlődéstörténetének nyomon követését, illetve mindezek tapasztalatainak rögzítését, leírását tekinti feladatának. Minthogy a magyarság íráshasználata nagytömegű fennmaradt írásemlékei alapján túlnyomó részben a latin íráshoz kötődik, ezért számunkra a speciális paleográfia terén a latin írás paleográfiája érdemel kitüntetett figyelmet.

A paleográfia változásai mindig szoros kapcsolatban állnak a történelmi folyamatokkal!

1.2. A latin írás legkorábbi emlékei

A kritikai szemléletű történettudomány modernkori megerősödéséig fel-felvetődtek olyan történetírói, illetve írástörténeti elképzelések, miszerint a rómaiak esetleg már a város alapítása idején ismerték és használták az írást. A rendelkezésre álló leletek nem támogatják az efféle vélekedéseket. **Mai ismereteink szerint a legkorábbi latin írásemlék egy kb. 11. cm hosszúságú aranyozott díszűn, az úgynevezett praenestei fibulán található vésett felirat.**

Elnevezése leőhelyére, a Rómától nem messze fekvő Praeneste (ma: Palestrina) városra utal. Ott került elő egy kiásott etruszk sírból (Bernardini-sír). A fibula Wolfgang Helbig német régész birtokába került, aki 1871-ben mutatta be a nagyközönségnek. Hosszú időn át vitatták eredetiségét, ám **a közelmúltban elvégzett, a legmodernebb technológai eszközökre alapozott vizsgálatok igazolták a csatvalódiságát, amely a Kr. előtti VII. századból származhat.** Felirata ez által a legrégebb latin nyelvű írásos emlék. Az ékszer oldalán található, jobbról balra olvasandó vésett szövege: „*Manios me fhefhaked Numasioi*” azaz aranykori latinsággal: „*Manius me fecit Numerio*” (‘Manius készített engem Numeriusnak’). [Lásd: [Praeneste fibula - Praeneste fibula - Wikipedia, the free encyclopedia](#) ; továbbá képen: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante07/Fibula/fib_insc.html.]

Ugyancsak a latin írás legkorábbi emlékei között tartjuk számon az úgynevezett **Duenos-feliratot**, amely egy, háromtagú edényöblökből összekapcsolt agyagváza felső részén szalad körbe. Tagolatlan nagybetűs (*maiuscularis*) írásában a körülfutó szöveg három részelemre, sorra bomlik. A szöveget kiégetés előtt karcolták az agyagba. **Keletkezési idejét a kutatás a Kr. e. 570 körüli évekre helyezi.** A lelet 1880-ban Rómában került elő a Heinrich Dresser régész és epigráfus által irányított ásatás során. [Lásd bővebben, ábrával: [Duenos-felirat – Wikipédia](#)]

Sokáig a legrégebb latin nyelvemléknek az elhalványult és töredékes írása miatt pontosan el nem olvasható, és éppen ezért igen bizonytalanul értelmezhető *Lapis niger Romuli* ('Romulus fekete köve') néven elhíresült feliratot tartották. A leletet Giacomo Boni olasz régész találta meg 1899-ben folytatott ásatása alkalmával a **Forum Romanum egykori területén.** Voltaképpen **egy szentély-együttes elemei kerültek elő,** amelynek legszembetűnőbb alkotórésze egy 3x4 m-es szabálytalan alakú fekete kő. Sokan e helyen keresték, illetve vélték megtalálni Romulus síremlékét. A kutatás azóta tisztázta, hogy valójában egy, a **tűz istenének, Vulcanusnak emelt oltárról van szó, amelynek legkorábbi, alsó része még a Kr. e. VII. vagy VI. században keletkezett.** Magát az oltárt azonban csak a Kr. e. IV. század második felében emelték, feltehetőleg a gall betörés okozta pusztulás sebeinek eltüntetésé során. **A szentély egésze a nyitott, U alakot felvevő oltárból, továbbá feliratos oszlopból és egy ugyancsak feliratos kőből (sztélé), az úgynevezett *Lapis niger*-ből állt.** Az oltárnak csak az alapja, továbbá az oszlop és a sztélé alsó fele maradtak meg, mint-hogy a szentélyt egykor szándékosan lerombolták, majd a tetejét kövekkel fedték le, amikor Sulla Kr. e. 80-ban átszervezte a Forum ezen részét. **A *Lapis niger* korát a kutatás Kr. e. 570-550 körüli időre teszi. A töredékes feliratnak a szövege *bustrophedón* ('ökörszántás') jellegű, azaz soronként irányt váltó írást követ.** A csorbulatlan eredeti szöveg tartalma feltételezések szerint valamilyen, a szentély védelmét biztosítani hivatott átokformula lehetett. [Lásd erről bővebben: [Lapis niger – Wikipédia](#) ; továbbá képek:

https://en.wikipedia.org/wiki/Lapis_Niger#/media/File:Lapis-niger.jpg és /vagy https://en.wikipedia.org/wiki/Lapis_Niger#/media/File:Textlapis.jpg].

A korai latin írásokról megállapítható, hogy azok nagybetűsek, a betűvonalakat kevésbé jellemzi fegyelmezett szabályozottság, inkább némi esetlenséget és gondatlan megformáltságot mutatnak. Az írás nélkülözi a tagoltságot, egymásra zárva folyamatosságban róják a betűket. Az írásirány ingadozik, jobbról balra haladó és irányváltó – oda-vissza menő – írásvezetés egyaránt előfordul.

2. Az antik latin írás típusai

Az antik latin írást hosszú, ezeréves használati ideje alatt természetesen nem egységes kép jellemzi, hanem az idők során módosult megjelenése, és változatai alakultak ki. Fejlődési folyamatát azonban messze nem lehet egyenletes pontossággal és érzékenységgel leírni. Ismereteink a tanulmányozott periódus első felében a hiányos forrásadottságok miatt meglehetősen hézagosak és szegényesek. Az írás megjelenésének megítélése tekintetében az is fontos körülmény, hogy íráshordozóként jó ideig csaknem kizárólagosan a kővel lehet találkozni, amely a megmunkálásnak erősen ellenálló anyagként elkerülhetetlenül beszűkítette a betűk vonalvezetésének lehetőségeit. Ismert, hogy a hétköznapi élet íráshasználatában nagy szerepük volt a viaszbevonatú fatábláknak, ám ezek fennmaradására csak rendkívül speciális és szerencsés körülmények között lehet példákat találni, így alig akadnak tanulmányozható leletei. A kőhöz képest a papirusz fennmaradásának is rosszak az esélyei, ráadásul igazán tömeges használatáról elsősorban a császárkor idejéből beszélhetünk. Emiatt az írástörténet a latin írás fejlődésének nyomon követésében hosszú évszázadokig alapvetően a kőfeliratokra kénytelen hagyatkozni, és csak a császárkor időszakára szélesednek ki a kutatás lehetőségei az írásleletek anyagának és természetének változatosabbá válásával, nemkülönben pedig számának megsokasodásával. A kőfeliratok forrástani problematikájának kezelésével önálló történeti segédtudomány, az epigráfia foglalkozik.

Milyen íráshozdózók jellemzik a latin írás korai időszakát?

Mik a nehézségek ezek tanulmányozása kapcsán?

2.1. A *capitalis* írás és változatai

Az ókor legkarakteresebb római írásának megjelölése kapcsán több elnevezéssel lehet találkozni, így mondják azt *capitalis*, *monumentalis* és *lapidaris* írásnak is. (Mindhárom szó erősen él a magyar paleográfiai szaknyelvben, így bevett dolog a magyar írásszabályokat követő leírásuk is.) A **kapitális írás** onnan kapta nevét, hogy a középkori kódexírók sokszor ilyen betűkkel írták le a fejezetek (*caputok*; többes számban: *capita*) címét, illetve első szavait, tehát *caput*-[cím] írásra szolgáló írásként tekintettek e betűkre, és megjelölésük legmegszokottabb formájaként kapitálisnak mondták azokat. A **monumentális írás** elnevezés arra utal, hogy legtöbbször emlékművek (*monumentum*), diadalívek, épületek, szobortalapzatok, sírkövek felirataként lehet találkozni ezzel a típusú írással. A **lapidáris** megjelölés tartalma az írás kőbe vésett voltát fejezi ki a latin *lapis* ('kő' jelentésű) szó nyomán. Olykor persze előfordul, hogy fémbe vésvé tűnnek fel e betűk, de ez mit sem változtatott megjelenésükön. **Abból kiindulva, hogy a betűformák kialakulását felirati használati jellegük határozta meg, a paleográfia olykor felirati írásként (*scriptio epigraphica*) is említeni szokta. Ezt a jellegzetesen nagybetűs (*maiuscula*-jellegű) írást rendkívül szabályos, túlnyomó részben szöveget záró, egyenes vonalak alkotják.** A betűnagyságok egyenletesek, minden betű két vonal közötti azonos magasságban helyezkedik el, de szélességük is egyenletes, és többnyire szabályos négyzetrácsokba foglalhatók e betűjelek. (Emiatt *scriptio quadrata* – 'négyzetbe foglalható írás' – minősítéssel is lehet találkozni említése kapcsán.) A vésés során a vonalvastagságok változtatásával az írásnak fény-árnyék játékot adtak, ami finom ritmust és dinamizmust kölcsönöz az írásképeknek. A betűszárak vége kis talpakban zárul, illetve a vonalvezetés a betűvonalra merőleges apró végzárakba fut. **Ez a fajta írás (*scriptio capitalis epigraphica monumentalis*) a Kr. előtti III. századra alakult ki teljesen. Letisztult, harmóniát, ünnepélyességet és eleganciát tükröző formája hosszú évszázadokon át – még a római koron túlnyúlóan is – fennmaradt. Ezzel együtt sem nevezhető kizárólagosnak e korai latin írásfajta.** Gyakran megesett ugyanis, hogy nem fordítottak akkora gondot a betűalkotás mértani pontosságára, vagy hatáskeltő ünnepélyességére. **A könnyedebben és lazábban kivitelezett írásváltozatot** – amely főként a betűelhelyezés kimért pontosságát tette oldottabbá, és a betűrajzolat szélességének rovására megnyújtotta annak magasságát – *capitalis epigraphica rustica* vagy *capitalis epigraphica actuaria* megjelöléssel illetik. **Ez is kétvonalas és nagybetűs írás volt, amely eltérést a méret egyenletességének gyengülésében és a rajzolat kimértségének mérséklődésében mutatott.**

Vezessen fogalomtárat az idegen kifejezésekről!

A kapitális írás azonban nemcsak kő- és ércfeliratok megörökítésére volt használatban, hanem alkalmazták azt papiruszon és pergamenen is, és kódex-szövegeket is lejegyeztek vele, jellemzően a Kr. utáni IV. és IX. századok között. Ez esetben is párhuzamosan létezett egy erősebben szabálykövető, ünnepélyesebb írásforma, amely hasonlított a *capitalis epigraphica monumentalis* íráshoz, s ezt *capitalis solemnis* ('ünnepélyes kapitális') vagy *capitalis elegans* ('elegáns kapitális') elnevezéssel jelölték, néha pedig *capitalis quadrata*-nak mondták, és van mellette egy, a Kr. utáni I. századra kialakult, gyorsabb haladást megengedő másik írásforma, amelyet *capitalis rustica*-nak neveztek. Utóbbi kevesebb precizitást mutat a betűrajzolatban, nem is olyan egyenletes, de azért harmonikusan szép írás, amely nevét nyilvánvalóan az ugyanezen jelzővel ellátott felirati írás (*capitalis epigraphica rustica*) nyomán kapta. A kettő között a legszembevetőbb különbség, hogy míg az előbbi betűit egyenletesen négyzetekbe (*quadrata*) lehet foglalni, és ez által nagy helyre van szükség, a *capitalis rustica* lecsökkentette a betűk szélességét, s azok így nyúltabbakká, karcsúbbakká váltak. A késő ókor időszakában a kapitális írással papiruszra vagy pergamenhártyára jegyzett szövegek jobbra világi természetű tartalmúak voltak.

A kapitális írás jó ideig azt a kezdeti gyakorlatot is folytatta, hogy minden tagolás nélküli folyamatosságban írták egymás után a szavakat (*scriptio continua*), és csak a Kr. előtti III. századtól tűntek fel a térközjelölő írásjelek, általában a betűk középvonalában elhelyezett pontok formájában. A kapitális írás fenti változatai nagybetűs írásként éltek.

(Lásd ábrán: [római kapitális írás - Google keresés http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/VizualizacioATudomanykommunikacioban/images/5_tipografiarol/5_kepek/5_1kep.jpg](http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/VizualizacioATudomanykommunikacioban/images/5_tipografiarol/5_kepek/5_1kep.jpg))

és/vagy

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/47/Polla_via_popilia_da_reggio_a_capua.jpg/300px-Polla_via_popilia_da_reggio_a_capua.jpg

A megértéshez használja a megadott linkeket!

2.2. Az uncialis írás

A Kr. utáni IV. században elterjedtté vált az a nagyjából másfélszáz évvel korábban feltűnt új írásfejlémény, hogy a kódex-írásban használt *capitalis rustica* betűformáiban néhány betűszöglet lekerekítése nyomán hajlatok és ívek jelentek meg, ami haladósabbá tette az írást. Figyelemre méltó, hogy ekkoriban tört előre a papírusszal szemben a pergamenhártya használata, és a rostmentes simább felület könnyűvé tette a kerekded vonalak rajzolását. Ráadásul ugyanezen időszakban jellemző a görög egyházi szövegek tömeges latinra fordítása és tartalmuk latin betűkkel való lemásolása, a görög betűs írásminták pedig ugyancsak a kerekdedebb betűformák meghonosodásának kedveztek. E tényezők nyomán **teret nyert a kerekebb betűket mutató latin uncialis írás. Nem változott meg az írás nagybetűs (*maiuscula*) jellege**, és már nem őrizte fegyelmezett merevséggel a kétvonalasságot sem, hanem **megindult a kitérés mindkét irányban újabb vonalközök felé**. E kerekítéseket hordozó írásfajta elsősorban az egyházi jellegű szövegek másolásában szerzett népszerűséget. Használata a Kr. utáni VI. századig párhuzamos volt a kapitális íráséval, majd a VI és VIII. század között megfigyelhető azzal szembeni fölénybe kerülése. A IX. századtól a Karoling írásreform hatására mindamellet kezdett háttérbe szorulni, ám teljesen így sem veszett ki, alkalmanként fel-feltűnik használata a következő századokban is, ha másként nem, legalább címsorok vagy megkülönböztető szövegelemek írásaként.

Jegyezze meg!

*capitalis írás
uncialis írás*

Milyen különbségek vannak közöttük?

2.3. A *semiuncialis* írás

Az unciális írással párhuzamosan **elterjedt egy félunciálisnak (*semiuncialis*) nevezett másik írásfajta is**, amelyik a jelek szerint *Africa* provincia területén alakult ki, és ezért afrikai írásnak (*scriptio Africana*) is mondják. **A Kr. utáni IV. és a IX. századok által határolt periódusban volt a kódexmásolatok népszerű írásformája**, kiváltképp a nyugat-európai bencés monostorok másolóműhelyeiben. **Ebben az írásban a nagybetűs unciális írás kerekded betűformáival elegyednek két vagy három vonalközös kisbetűs (*minuscularis*) írásjegyek, amelyek a kurzív írásformából veszik kiindulásukat. Ez az írás egyszerre képviseli a *maiuscula* jellegű unciális írásból eredő rajzoltos megformáltságú **harmonikus íráskép igényét, valamint a *minuscularis* folyóírás betűkötésre törekvő vonalvezetésében rejlő nagyobb írássebesség igényeket**. A félunciális írás elterjedése jelentékeny hatást gyakorolt a középkori Nyugat-Európában teret nyerő új írásformák kialakulására, néhány kisbetű pedig ekkor kezdett olyan formát ölteni, amelyek már-már megszokott későbbi megjelenésüket idézi az európai latin írásban.**

Új fogalmak:

semiuncialis írás
maiuscula
minuscula

Honnan kaphatta nevét a semiuncialis írás?

2.4. A *cursiva Romana*

A mindennapi élet írásszükségletének növekedése maga után vonta, hogy a kapitális írás precízen kimért betűformái helyett könnyebb rajzolatú, hevenyészettebben alakítható és főleg **gyorsabban lejegyezhető írásforma is meghonosodjék Rómában, és ez a római kurzív írás volt (*cursiva Romana*)**. Kiindulását a *capitalis rustica* – vagy más néven *capitalis actuaria* – esetében használt nagybetűk képezték. Lényegében e **könnyedebb vonalvezetésű nagybetűk rugalmas leegyszerűsítésével, a betűvonalak redukálásával, továbbá betűkötések – ligatúrák – alkalmazásával gyorsították fel és könnyítettek meg az írást**. Mindeközben gyengült a betűk kétvonalassága, kitérések mutatkoztak mind le-, mind pedig fölfelé, és a betűformák is több esetben jelentékenyen módosultak. Befolyással volt az új rajzolatokra, hogy **ez az írás már nem kőbe vésvé jelent meg, hanem papiruszra vagy gyolcsra írva, viasztáblára karcolva vagy falra festve**. Különösen a viaszba karcolás technikája gyakorolt erős hatást a betűformák alakulására, minthogy a viasz lágyága elsősorban a rövid töredékvonalak használatának adott főként teret. A kurzív írást hordozó anyagok szabadabb kézmozgást engedtek, így **a betűformák emiatt változékonyabbakká váltak**. A mai szemnek összehasonlíthatatlanul nehezebb ezt az írást olvasni, mint a kapitális betűkkel írottat. **Az írásképp egyenetlen, feszültséget hordoz, a betűk nehezen azonosíthatók**. Ez az írásfajta a Kr. utáni I. századra szilárdult meg, majd az I. és a III. század vége között ment át általános használatba. **Kurzív jellege mellett karakterének alapvető vonása, hogy *maiuscula*-használaton alapult**, még ha néhány betűforma messzire is került az eredeti kiinduló nagybetűktől. **A kurzív írásnak ezt a kezdeti időszakban használt formáját nevezik régi római kurzív írásnak**.

A Kr. utáni IV. századtól azonban ennek a kurzív írásnak a továbbfejlődése figyelhető meg. A változások elsősorban abban látszanak, hogy a kurzív írás betűformái még jobban eltávolodtak az eredeti nagybetűktől, s olyan alakokat öltöttek, amelyek immár 3 vonalközben voltak elhelyezhetők. **A betűkészletben határozottan elkülönültek a nagy- és kisbetűk, és egy kisbetűs kurzív írás volt kialakulóban.** Fontos megjegyezni, hogy ezzel párhuzamosan formálódott ki, és tört előre a félunciális írás is, de az sokkal jobban ügyelt a kalligráfiára, a betűk rajzolatosságára, és kurziváló igyekezete is mérsékeltebb maradt. Mivel eredendően könyvmásolásra használták, a szépírás jelleg megtartása ott fontos szempont maradt. **Az új kurzív írás ezzel szemben olyan *minuscularis* írásként jelentkezett, amely úgynevezett használati írás volt, azaz a köznapi írásszükségletet szolgálta.** Gyorsan és egyszerűen leírható betűket követelt, és az írás szépsége egyáltalán nem tartozott a főbb szempontok közé. **A kisbetűs kurzív írásban tovább szaporodtak a ligatúrák, a betűkötések,** és ez számos egyedi megoldás alkalmazása előtt nyitott utat. Esztétikailag a fiatalabb római kurzív írás nem mondható különösebben igényesnek, olvasása paleográfiai gyakorlottságot kíván. **Az új *cursiva Romana* a IV és a VII. század között széles körben elterjedté vált,** ismerete pedig új térségi változatok kialakulásának adott ösztönzést. A hétköznapi írás, továbbá az oklevélírás igényeit is elsősorban ezen írásfajta használatával törekedtek a kora középkor évszázadaiban kielégíteni. Bár a IX. századtól a Karoling írásreform következtében a fiatalabb *cursiva Romana* mind eredeti formájában, mind akkoriban használatos regionális alakváltozataiban visszaszorulóban volt, ismerete mégsem hunyt ki teljesen. **Fennmaradására egészen a XIII. századig akadnak példák. Ezen írás jelentősége abban mutatkozik, hogy megalapozta a kisbetűs írás elterjedését a hétköznapi élet használati írásként.**